

УДК 81/42

МАХМУД КАШКАРИНИН “ДИВАНИ ЛУГАТИ –Т ТҮРК” КИТЕБИНДЕГИ
СӨЗ ЖАСОО ЭРЕЖЕЛЕРИ
ПРИНЦИПЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В КНИГЕ МАХМУДА КАШКАРИ «ДИВАНИ
ЛУГАТИ-Т ТУРК»
WORD-BUILDING RULES IN THE BOOK “DIVANI LUGATI-T TURK” BY MAHMUD
RASHKARI

Каленбекова Г.Т. - окутуучу, ЖАМУ.

Аннотациялар: Махмуд Кашкаринин “Дивани лугати –т түрк” сөздүгүнүн кыргыз тилине которулушу менен кыргыз тил илиминде чоң жаңылыктар болору анык, сөздүктүн котормосу аркылуу кыргыз тил илиминде жаңы изилдөөлөр жанданууда. Анткени сөздүктө орто кылымдагы түрк тилдеринин түрдүү категорияларына тиешелүү бир топ эрежелер бар, алардын көпчүлүгү азыркы кыргыз тилинин эрежелерине дал келет.

Есть приветствуют нововведение в сфере науки кыргызского языка, особенно наука языка в переводе книги на кыргызского языка Махмуда Кашкари “Дивани лугати-т турк”, потому что там много правила науки языка в словаре, большинство из них есть в родстве с правилами кыргызского языка.

There is great innovation in the sphere of Kyrgyz science, especially language science in translating the book into Kyrgyz language of Mahmud Kashkari “Divani lugati-t turk”, because there are many rules of language science in the dictionary, most of them are related to the rules of Kyrgyz language.

Сөздүк орто кылымга таандык баалуу эмгек экендиги баарыбызга маалым. Бирок ушул мезгилге чейин кыргыз элинин колунда бул китептен үзүндү котормолор гана болуп, бул сөздүктү ар тараптуу изилдеген эмгектер жок эле. Кыргыз элинде бул эмгек тууралуу К.Артыкбаев, Ө.Караев, Т.Чоротегин, М.Толубаев, Ж.Шериев ж.б. өз ойлорун, котормолорун ортого салышты, ал эми академик Т.Сыдыкбеков “Улуу сөз” деген макаласын арнаган. Махмуд Кашкаринин “Дивани лугати-т түрк” китебинин толук котормосу болбогондугу баарыбызга маалым.

2008-жылдан тартып академик А.А.Акматалиевдин демилгеси менен сөздүктү которуу иши колго алынып, эки башка илимий булакты тандаган эки топ сөздүктү кыргызчага которууга киришишкен. Биринчи топ ф.и.д.Т.Токоев жана илимий кызматкер К. Кошмоковдордун эмгеги, экинчи топ - Т.Ахматов баштаган эмгекти уланткан ф.и.д. И.Абдувалиев, ф.и.к. А Оморов, ф. и.к. И. Султаналиевдердин котормосу Экинчи топтун которуусунда 2013-жылдан тартып “Дивандын” котормолорунун жарыкка чыгышы да тарыхый жаңылык деп эсептесек болот. Азыркы мезгилде сөздүктүн эки тому басмадан чыгып, биздин колубузда турат. Китептин баш сөзүндө академик А.А. Акматалиев: “Орто кылымдарда жазылган бул баалуу лингвистикалык эстеликтин кыргыз тили үчүн гана эмес, азыркы бардык түрк тилдери үчүн мааниси зор. Лингвистикалык бул эмгек баарынан мурда илимий чыгарма болуп саналат. Демек, мына ушундай азыркы кездеги окумуштуулардын жогорку баасына татыган лексикографиялык эмгектин, лингвистикалык башка эмгектердин жаралышы түрк элдеринин XI кылымда эле маданиятынын бир топ жогору деңгээлге көтөрүлө өскөнүнөн кабар берет”, -деп таасын оюн билдирген. (Махмуд Кашкари. Дивани лугати – т түрк. (Которгондор: Абдувалиев И., Акматов Т., Оморов А. ж.б.). –Б.: 2013. 1-

т.,6-б.). Махмуд Кашкари XI-XII кылымдарда жашап, бүткүл түрк урууларын кыдырып, алардын колдонгон сөздөрүн жыйнап эмгекке киргизген. Анда ар бир сөздүн түркчө айтылышы, анын араб тилиндеги котормосу, түшүндүрмөсү, мисалдар менен берилген деген сыяктуу маалыматтар бар деп билчү элек.

Бирок сөздүктө буга чейин бизге белгисиз болуп келген тил илимине тиешелүү эң сонун маалыматтар да берилиптир. Көрсө, Махмуд Кашкари өз доорунун мыкты тилчи окумуштуусу болуптур. Автор жыйнакта жалаң эле түрк сөздөрүнүн котормосу, түшүндүрмөсү, ыр, макал-лакаптарды киргизүү менен эле чектелбестен, тил илимине тиешелүү бир катар эрежелерди да иштеп чыкканга жетишкен. Сөздүктө атоочтор жана этиштер түшүнүгү, сөз жасоо эрежелери, грамматикалык категориялар жана алардын өзгөчөлүгү, үндөштүк мыйзамына тиешелүү бир катар түшүнүктөр, ассимиляция кубулушуна кээ бир мисалдар, сөздөрдүн жазылуу эрежелеринин айрым бир мисалдары, сөздөрдүн айтылуу эрежелери боюнча да маалыматтарды кезиктирсек болот. Ошондой эле этиштин чактары, өзгөчө формаларынан атоочтуктар жана кыймыл атоочтор боюнча түшүнүктөрдү бергенге көп аракеттерди жасаган жана ишке ашырган. Китепте атоочтор жана этиштер жөнүндө түшүнүк берилген. Атоочтордон этиштерди, этиштерден атоочторду жасаган курандылар тууралуу эрежелери кездешет. Автор мындай дейт: “...Бул мен эмгекти көптөгөн дептерди арнаган сөз негиздеринин алхимиясы, эгер киши аларды өздөштүрсө, калган жыйынтыкты өзү эле чыгара алат, аны ынтаасын коюп, түшүнгөндөр түрктөрдөн уккан сөздөрдү уңгусу белгисиз болсо да чаташтырбайт. Андап бил!” (Махмуд Кашкари. Дивани лугати – т түрк. (Которгондор: Абдувалиев И., Акматов Т., Оморов А. ж.б.). –Б.: 2013. 2-т.,54-б.). Аалымдын ушул эскертүүсүнөн улам анын көрөгөч, даанышман окумуштуу, тилчи экендигин баамдасак болот. Сөздүктөгү тил илимине тиешелүү эрежелер менен таанышкан соң, XI кылымдагы сөз жасоо эрежелеринин азыркы кыргыз тилинин сөз жасоо эрежелери менен дал келген окшоштуктарын белгилеп көрсөтүү керек.

I. Махмуд Кашкари китебинин “Этиштерден жасалган атоочтор тууралуу” бөлүмүндө мындай дейт: “Атоочтор : 1) уңгу атооч, 2) курама атоочтор болот. Этиштерге он эки ариптин (мүчөнүн) бирин жалгоо менен атоочтор жасалат”. Андан соң он эки ариптин жардамы менен (

жасалган. *Orğak* -орок сөзү да ушундуай болуп, *ot ordi* деген айкалыштагы *ordi* сөзүнөн жасалган”.

Ал эми **-k (ки)** курандысына мындай мисал келтирет: “ Бир нерсенин *кесилген бөлүгү* маанисин билдирген *käsäk näñ* айкалыштагы *käsäk* (кесик) сөзү *käsdі* сөзүнө кошулуп жасалган. *Жамынчы* маанисиндеги *äsük* сөзү *жамынчы жамынды* деген маанидеги *üsüdi* сөзүнөн жасалган”.

Касым Тыныстанов “Алгачкы эмгектер” жыйнагында **-чы** мүчөсүн төмөнкүдөй түшүндүрөт. “...Уңгу сөздөн куралып бүткөн сөздү курама сөз деп айтабыз. Мысал үчүн “кой” деген сөз менен “*койчу*” деген сөздөрдү текшерип карайлы: “кой” деген сөз төрт аяктуу айбандын атын көрсөтүп турат. **“Койчу”** деп кишиге айтабыз. “Кой” деген сөз менен **“-чу”** деген муундан куралган **“койчу”** деген сөз “курама сөз””(Касым Тыныстанов. Алгачкы эмгектер. - Б.:2001. 78-б.) -деп белгилейт. Андан сырткары *комузчу, чалгынчы, тузакчы, жылкычы, орочу* сыяктуу мисалдар менен оюн бышыктайт. Ал эми И.Абдувалиев “Кыргыз тилинин морфологиясы” эмгегинде **-чы** мүчөсүн өнүмдүү курандылардын катарына кошсо,

-чы курандысын Т.Аширбаев орток маанилүү сөз жасоочу мүчөлөрдүн тобуна кошуп, кесиптик маанидеги сөздөрдү жасоочу мүчө катары белгилейт. Демек, мындан **-чы** курандысын XI-XII кылымдардан бери эле кесиптик маанидеги сөздөрдү жасоочу мүчө катары колдонулган өнүмдүү мүчө деп билсек болот.

Сөздүктө иреттик сан атоочту уюштуруучу **-ынчы** курандысына да токтолгон:

“Ткинç - экинчи. Өзүнүн алдындагы сандын жалгануучусу экендигин жана белгилүү бир тартипте өз кезеги менен келе тургандыгын билдирүү үчүн өзүнөн кем сан аттарынын уңгусуна атайы

сөздөр жогорудагы үч түргө тиешелүү болсо, анда бардык түрк урууларында каткалаң

далил катары көрсөтүүгө болот. Ал эми илимдеги мына ушундай жаңылыктардын ачылышына чоң салымын кошкон котормочуларыбыздын, анын бири ЖАМУнун филолог-окумуштуусу ф.и.к., доцент Айтмамат Оморовдун эмгеги абдан зор экендигин белгилебесек болбос. Алдыда сөздүктүн 3- тому жарыкка чыкканы турат. Анда дагы кандай баалуу ойлор бар экендигин кызыгуу менен күтүп жатабыз.

Адабияттар:

1. Махмуд Кашкари “Дивани лугати – т түрк”, 1-т., Бишкек “Бийиктик” 2013.
2. Махмуд Кашкари “Дивани лугати – т түрк”, 2-т., Бишкек “Бийиктик” 2014.
3. Касым Тыныстанов “Алгачкы эмгектер”, Бишкек – 2001.
4. Абдувалиев И. “Кыргыз тилинин морфологиясы”, Бишкек -2014.

Рецензент:

Оморов А. – филол.и.к., доцент